

УДК 342.724

І.І. ДАХОВА, канд. юрид. наук, доц.,
Національний юридичний університет України
імені Ярослава Мудрого

ЗМІСТ ПРАВА НА СВОБОДУ СОВІСТІ ТА ВІРОСПОВІДАННЯ

Ключові слова: свобода совісті, свобода світогляду, свобода віросповідання, свобода сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, право відправляти одноособово або колективно релігійні культури і ритуальні обряди

У демократичному суспільстві з притаманним йому плюралізмом, в тому числі й релігійним, важливе значення має гарантування свободи совісті, світогляду та віросповідання. Різні аспекти цього права досліджувалися В.П. Гаєвою, І.М. Компанійцем, В.М. Малишком, П.М. Рабіновичем, М.А. Рейснером, Г.Л. Сергієнко, Л.В. Ярмол та іншими вченими. Однак, не дивлячись на наявність наукових праць з вказаної проблематики, багато питань щодо змісту права на свободу совісті та віросповідання, його реалізації та гарантування є недостатньо вивченими. Тому метою статті є з'ясування співвідношення права на свободу совісті, на свободу світогляду та свободу віросповідання, визначення змісту цих категорій. Проаналізувавши міжнародно-правові акти і законодавство України, дослідивши практику Європейського суду з прав людини, автор обґрунтовує висновок, що український законодавець не розмежовує категорії «свобода світогляду», «свобода совісті» і «свобода віросповідання»; виділяє норми, які гарантують право на свободу віросповідання, та норми, що забороняють дискримінацію за релігійною ознакою. У роботі надаються рекомендації з питань нормативного закріплення права на свободу совісті та віросповідання.

Стаття 35 Конституції України закріплює положення про те, що кожен має право на свободу світогляду та віросповідання. При

цьому зазначається, що це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культури і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Таке формулювання дає підстави вважати, що законодавець об'єднує поняття «свобода світогляду» і «свобода віросповідання» в одну категорію, таким чином ототожнюючи їх. Як відомо, поняття «світогляд» розглядають як сукупність поглядів, оцінок, принципів, ідеалів, а також зумовлені цими принципами основні життєві позиції та ціннісні орієнтації людей. Отже, «світогляд» є всеохоплюючою категорією, системою узагальнених поглядів, в тому числі й на релігію та віросповідання. Таким чином, поняття «свобода світогляду» є більш широким і включає в себе, крім іншого, свободу віросповідання.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» [1] (далі – Закон) закріплює право на свободу совісті, яке, за цим законом, включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культури, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Цікавою є точка зору М.А. Рейснера, який ще у 1905 році наголошував на тому, що «свобода совісті знаходиться в декілька іншому становищі, ніж свобода віри». «Якщо неможливим є зовнішній безпосередній примус стосовно совісті як відносно чогось внутрішнього, а саме розумної самосвідомості в людині, однак вона не такою мірою, як віра, позбавлена всіх зовнішніх дій, оскільки примус брати участь у діях, які засуджуєш, містить непряме вторгнення у свободу совісті людини». Тому і під свободою совісті М.А. Рейснер розумів звільнення від будь-якого примусу до релігійних дій, які людина заперечує з релігійних міркувань, і свободу без будь-якої шкоди жити за своїми релігійними переконаннями [2, с.5].

Свободу совісті визначають як можливість самостійного визначення ставлення до релігії, прихильності релігійним вченням або відмови від них, розповсюдження таких вчень або, навпаки, антирелігійних поглядів. Свобода совісті включає право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, вільно обирати, мати й розповсюджувати свої релігійні переконання; здійснювати релігійне виховання й викладання, об'єднуватися в релігійні організації; діяти відповідно до релігійних переконань на основі повної рівності перед законом незалежно від ставлення до релігії. Свобода віросповідання є елементом свободи совісті [3, с.52, 444]. Отже, категорія «свобода совісті» також є більш широкою, ніж поняття «свобода віросповідання», вона означає природне право людини мати будь-які переконання. Європейський Суд з прав людини вказує на те, що поняття свободи релігії є питанням свободи совісті кожного. Воно охоплює також свободу сповідання будь-якої релігії (Рішення Суду у справі «Kokkinakis v. Greece»). У Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії та переконань, прийнятій 25.11.1981 р. [4], констатується, що релігія або переконання для кожного, хто їх дотримується, є одним із основних елементів його розуміння життя.

Слід також звернути увагу на застосування цих термінів у міжнародно-правових актах. Стаття 9 Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод більш широко формулює вказане право, містить такі категорії, як «свобода думки, совісті та віросповідання». Європейський суд з прав людини зазначає, що гарантії ст.9 Конвенції не поширюються на кожную дію, на вчинення якої особу спонукає чи надихає релігія або переконання, і ця стаття не завжди гарантує особі право поводити себе у публічній сфері так, як приписує її релігія або переконання. Так, наприклад, у справі «Лейла Шахін проти Туреччини» [5] Європейський суд наголосив на тому, що заборона носіння ісламської хустки студентці Стамбульського університету не є

порушенням свободи віросповідання, оскільки відповідає законній меті захисту громадського порядку, прав і свобод інших осіб, а також спрямоване на забезпечення принципу відокремлення церкви від держави та атмосфери плюралізму в університеті.

Стаття 18 Загальної декларації прав людини та ст.18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права також закріплюють право кожної людини на свободу думки, совісті і релігії. Отже, більш вдалим і доцільним було б застосування у тексті Конституції України терміну «свобода совісті», що відповідало б міжнародним стандартам.

Європейський Суд з прав людини виокремлює три аспекти поняття «свобода думки, совісті, релігії». По-перше, такі переконання є вирішальними для ідентичності особи. По-друге, це поняття охоплює як традиційні релігійні погляди, так і нерелігійний світогляд. По-третє, усі вірування та переконання визнаються Судом рівними. З огляду на широкий зміст поняття «свобода думки, совісті і релігії», воно охоплює не лише релігійні вірування, а й, наприклад, пацифізм (ухвала Комісії у справі «Arrowsmith v. the United Kingdom») [6, с.245].

У практиці Європейського Суду було сформоване поняття «абсолютна свобода думки, совісті, релігії» з огляду на те, що ст.9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не передбачає жодних обмежень, за винятком свободи відкрито сповідувати свою релігію чи переконання. Тому Суд встановив, що «абсолютна свобода», яка стосується внутрішніх переконань людини, не може обмежуватися жодним чином, а «відкрите сповідання», яке стосується прилюдного сповідання переконань, держава може обмежити за певних умов [6, с.247].

Стосовно свободи віросповідання деякі автори пропонують виокремлювати свободу віровизнання і свободу віросповідання. Свобода віровизнання як загальносоціальне (природне) право людини – розглядається як можливість людини вільно обирати об'єкт своєї

віри і визначати власне внутрішнє ставлення до нього. Міжнародні, національні юридичні норми не встановлюють меж цієї свободи, оскільки вона стосується внутрішньої сфери особистості. Свобода ж віросповідання як загальносоціальне (природне) право людини є можливістю людини вчиняти певні дії або утримуватися від їх вчинення, за допомогою чого об'єктивується її віровизнання. Конкретизуючи, можемо відзначити, що свобода віросповідання як загальносоціальне (природне) право людини – це можливість людини вчиняти такі дії, за допомогою яких приймаються, змінюються та сповідаються релігійні або інші переконання [7]. Свобода віровизнання неминує передувати свободі віросповідання, однак не може бути предметом юридичного забезпечення, регулювання [8, с.7].

Що стосується нормативного регулювання права на свободу совісті та віросповідання, то можна виділити норми, які гарантують це право (наприклад, ст.34 Конституції України, ст.3 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації»), та норми, що забороняють дискримінацію за релігійною ознакою (ст.24 Основного Закону України, ст.4 Закону).

За Конституцією України, як зазначалося вище, право на свободу віросповідання включає в себе, перш за все, *свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої*. Вказане положення базується на закріпленому в ст.15 Основного Закону України принципі ідеологічної багатоманітності, а також закріпленому в ч.2 ст.24 принципі, згідно з яким не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань тощо.

За статтею 5 Закону усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається. Однак можна відмітити, що, не дивлячись на закріплення в українському законодавстві такої норми, держава все ж таки непрямо віддає перевагу християнській релігії

(православній), оскільки, наприклад, статтею 73 Кодексу Законів про працю України православні релігійні свята (Різдво, Пасха, Трійця) визнаються святковими і неробочими днями. Очевидно, це пояснюється тим, що переважна частина громадян України сповідує християнство. Щоправда, у ч.2 ст.73 вказується, що за поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідають відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні.

Згідно зі ст.4 Закону, здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України. У демократичних суспільствах, коли на території однієї і тієї самої країни співіснують декілька конфесій, може існувати необхідність запровадження обмежень щодо свободи сповідувати свою релігію або переконання з метою примирення інтересів різних груп і забезпечення поваги до переконань кожного. Європейський Суд неодноразово наголошував на ролі держави як нейтрального та неупередженого організатора вирішення питань, пов'язаних з відправленням різних релігійних культів, сповіданням релігій і переконань, і зазначав, що така роль сприяє підтриманню в демократичному суспільстві громадського порядку, релігійної гармонії і терпимості. Суд також вважає, що обов'язок держави з дотримання нейтралітету і безсторонності несумісний з повноваженнями держави визначати легітимність релігійних переконань або способів їх вираження і що цей обов'язок вимагає від держави забезпечувати, щоб протидіючі групи проявляли терпимість одна до одної (рішення «S.A.S. v. France»). Як вказав суддя Верховного Суду США Ентоні Кеннеді, «пункт про вільне сповідання релігії зо-

бов'язує саму державу до релігійної толерантності, і за найменшої підозри, що пропозиції щодо державного втручання продиктовані ворожістю до релігії або недовірою до її звичаїв, будь-який посадовець повинен зупинитися й згадати про свій власний високий обов'язок перед Конституцією та правами, які вона гарантує» [9, с.17–18].

Європейський суд наголошує на тому, що релігійна свобода містить також негативний аспект, а саме право не сповідувати будь-яку релігію або релігійні переконання й не примушуватися до дій, які дозволяли би зробити висновок про те, чи має особа такі переконання, чи ні. Державні органи не мають права втручатися в цю сферу індивідуальної свідомості й посвідчувати релігійні переконання або примушувати розкривати свої переконання з духовних питань (справа «Alexandridis v. Greece»).

Однак слід звернути увагу на те, що згідно з законодавством, ніхто не може з мотивів своїх релігійних переконань ухилитися від виконання конституційних обов'язків. Так, згідно зі ст.2 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю [10].

Другим складником права на свободу віросповідання є *право безперешкодно відправляти одноособово або колективно релігійні культу і ритуальні обряди*. Згідно з Рішенням Конституційного Суду України від 08.09.2016 р. [11], право на свободу світогляду і віросповідання може здійснюватися одноособово чи колективно, у приватному чи публічному місці у формі проведення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій. Реалізація цього права, зокрема у публічному місці, пов'язана зі здійсненням передбаченого ч.1 ст.39 Конституції України права збиратися

мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації тощо. У разі якщо такі заходи відбуваються публічно та мають мирний характер, на них мають поширюватися вимоги статті 39 Конституції України, у тому числі щодо завчасного сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про їх проведення.

Згідно з положеннями ст.21 Закону, богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії безперешкодно проводяться в культових будівлях і на прилеглий території, у місцях паломництва, установах релігійних організацій, на кладовищах, в місцях окремих поховань і крематоріях, квартирах і будинках громадян, а також в установах, організаціях і на підприємствах за ініціативою їх трудових колективів і згодою адміністрації; на прохання громадян, які перебувають в лікарнях, госпіталях, будинках для престарілих та інвалідів, місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання, або за ініціативою релігійних організацій богослужіння та релігійні обряди можуть проводитись у цих установах, адміністрація яких має сприяти цьому, бере участь у визначенні часу та інших умов проведення богослужіння, обряду або церемонії.

Щодо *права вести релігійну діяльність* як складову права на свободу віросповідання, слід зазначити, що існує велика кількість форм здійснення релігійної діяльності. У ст.6 вже згадуваної Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігій та переконань міститься широкий перелік свобод, які включаються до змісту права на свободу думки, совісті, релігії або переконань. Із цих прав можна виокремити форми здійснення релігійної діяльності, серед яких: створювати і утримувати відповідні благодійні та гуманітарні заклади; виробляти, набувати та використовувати необхідні предмети та матеріали, пов'язані з релігійними обрядами, звичаями або переконаннями; випускати та розповсюджувати відповідні публікації; вести викладання з питань релігії або переконань у місцях, придатних для цих цілей; дотримувати

тись днів відпочинку та святкувати свята тощо. Здійснення цих форм релігійної діяльності частіше за все реалізується віруючими через утворення та участь у функціонуванні релігійних організацій, які створюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру. Необхідно також вказати, що, на нашу думку, право безперешкодно відправляти одноособово або колективно релігійні культу і ритуальні обряди також є формою ведення релігійної діяльності.

Слід відмітити, що важливим складником свободи віросповідання, про який не сказано в Конституції України, є свобода змінювати релігійні та інші переконання. Проте, розглядуване право громадян як складник свободи віросповідання закріплене в ст.2 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації».

При цьому необхідно зазначити, що свобода віросповідання визнається в світських, напівконфесійних, а також у деяких клерикальних державах, де поряд із державною релігією визнаються й інші (Великобританія). Теократичні ж держави (Ватикан) повністю виключають свободу віросповідання. Світською є держава, яка характеризується відсутністю офіційної, обов'язкової для всіх релігії, запереченням визнання релігійних правил в якості джерел права та їх впливу на діяльність державних органів, відокремленням церкви від держави, школи від церкви, відсутністю релігійних судів, що розповсюджують свою юрисдикцію на всіх громадян, невтручанням релігійних організацій у юридичне оформлення шлюбно-сімейних відносин [3, с.52, 436]. У ч.2 ст.5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» закріплюється, що Церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави, а ч.6 ст.5 вказує на те, що релігійні організації не виконують державних функцій. За ст.6 Закону державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії.

Отже, не дивлячись на відсутність у конституційному тексті визначення України як світської держави, принципи такої закладено в українському законодавстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» : від 23.04.1991 р., № 987–XII // ВВР УРСР. – 1991. – № 25. – Ст. 283.
2. Рейснер М. А. Государство и верующая личность / Рейснер М. А. – СПб., 1905. – 423 с.
3. Конституционное право : словарь / отв. ред. В. В. Маклаков. – М. : Юристъ, 2001. – 560 с.
4. Резолюція Генеральної асамблеї ООН «Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії та переконань» : від 25.11.1981 р., № 36/55 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irs.in.ua/index.php?Itemid=74&catid=47%3Aun&id=83%3A1&lang=uk&option=com_content&view=article.
5. Рішення Палати у справах «Лейла Шахін проти Туреччини» та «Зейнеп Текін проти Туреччини» : від 29.06.2004 // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2004. – № 4.
6. Дудаш Т. І. Практика Європейського Суду з прав людини : навч.-практ. посіб. / Т. І. Дудаш. – К. : Алерта, 2013. – 367 с.
7. Ярмол Л. В. Захист свободи віросповідання Європейським Судом з прав людини (загальнотеоретичні аспекти) / Л. В. Ярмол, І. Б. Тучапєць [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://science.lp.edu.ua/sites/default/files/Papers/yarmol_tuchapets.pdf.
8. Ярмол Л. В. Свобода віросповідання людини: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Ярмол Л. В. – Одеса, 2003. – 19 с.
9. Рішення Верховного Суду США «Свобода релігії» / Харківська правозахисна група. – К. : Вид-во «Оптима», 2005. – 253 с.

10. Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» : від 12.12.1991 р., № 1975–ХІІ // ВВР України. – 1992. – № 15. – Ст. 188.

11. Рішення Конституційного Суду України (Справа справа про завчасне сповіщення

про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) : від 08.09.2016 р., № 6-рп/2016 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16>.

Дахова І. І. Зміст права на свободу совісті та віросповідання / І. І. Дахова // Форум права. – 2016. – № 4. – С. 107–112 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_4_19.pdf

Розглянуто право на свободу совісті, право на свободу світогляду та право на свободу віросповідання, визначено співвідношення цих категорій, проаналізовано закріплення цих прав у міжнародно-правових актах і в українському законодавстві. З'ясовано зміст права на свободу совісті та віросповідання, проаналізовано право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, право безперешкодно відправляти одноособово або колективно релігійні культу і ритуальні обряди та право вести релігійну діяльність, сформульовано пропозиції з удосконалення нормативного регулювання питань, пов'язаних з реалізацією права на свободу світогляду та віросповідання в Україні.

***

Дахова И.И. Содержание права на свободу совести и вероисповедания

Рассмотрено право на свободу совести, право на свободу мировоззрения и свободу вероисповедания, определено соотношение данных категорий, проанализировано закрепление этих прав в международно-правовых актах и в украинском законодательстве. Определено содержание права на свободу совести и вероисповедания, проанализировано право исповедовать любую религию или не исповедовать никакой, право беспрепятственно отправлять индивидуально или коллективно религиозные культуры и ритуальные обряды и право вести религиозную деятельность, сформулированы предложения по усовершенствованию нормативного регулирования вопросов, связанных с реализацией права на свободу совести и вероисповедания в Украине.

***

Dakhova I.I. The Content of the Right to Freedom of Conscience and Religion

Considered the right to freedom of conscience, the right to freedom of thought and freedom of religion, determined the ratio of these categories, and analyzed securing these rights in international legal acts in the Ukrainian legislation. The content of the right to freedom of conscience and religion, analyzed the right to profess any religion or no religion, the right to freely send individually or collectively, religious rites and ceremonial rituals, and the right to conduct religious activity, made proposals to improve the regulatory issues related to the realization of the right to freedom of conscience and religion in Ukraine.